

Aleksei Golubev

Neuvostoturismien ja läntisen kulutuskulttuurin kohtaaminen Suomessa

Aleksei Golubev käsittelee neuvostoturismia Suomessa osana rautaesiripun yli tapahtunutta yleistä tiedonvaihtoa. Neuvostoturismilla ulkomaille oli merkittävä vaikutus myöhäisneuvostoliittolaiseen yhteiskuntaan, sillä se tuhosi virallisen myytin lännestä, vei pohjan Neuvostoliiton suurelta kertomukselta sosialistisen järjestelmän etevämmyydestä ja loi sosiaalisen tilauksen kuluttajasuuntauneemmalle talouselämälle.

Toisen maailmansodan jälkeisenä aikana valtavaksi paisunut kansainvälinen turismi on ollut yksi dynaamisimmin kehittyneistä kaupallisista toiminta-aloista. Tiiviissä vuorovaikutuksessa vakiintuneiden poliittisten, sosiaalisten ja taloudellisten järjestelmien kanssa se on saanut yhä suuremman roolin kansainvälisessä politiikassa. Ylikansallisenä ilmiönä turismi ylitti valtioiden rajat mukaan lukien itä-länsi-jaon.¹ Se oli erityisesti yksi niistä kanavista, joiden kautta kaksi vastakkaista blokkia sai tietoa toistensa olosuhteista rautaesiripun ylitse.

Koska sosialistisen ja kapitalistisen blokin välinen raja merkitsi myös politiikan, talouden ja yhteiskuntajärjestelmien rajalinjaa, sosialistimaiden ja länsimaiden välinen turismi oli monisyinen ilmiö kulttuurisine, taloudellisine, ideologisine ja poliittisine ulottuvuuksineen. Olosuhteissa, joissa sosialistijohtajien säätämä sensuuri rajoitti informaation kulkua lännen ja idän välillä, turistimatkat länteen merkitsivät neuvostokansalaiselle harvinaista mahdollisuutta saada tietoa – ja itäeurooppalaiselle mahdollisuutta pi-

tää yllä muistoa – markkinataloudesta, länsimaisen yksilöllisyyden muodoista ja valtion ja yhteiskunnan välisten suhteiden malleista, hyvin erilaisesta kirkon roolista, toisenlaisesta historiallisen muistin käsitteestä jne. Turistina saadut kokemukset olivat erityisen tärkeitä neuvostokansalaisille, sillä matkat länteen pakottivat heitä arvioimaan uudelleen neuvostopropagandan tyrkyttämiä ideologisia olettamuksia, kulttuurisia stereotyyppioita ja myyttejä ja jopa arkisia kulttuurisia käytäntöjä.

Turismi oli yksi rautaesiripun ylittäneistä tiedonvaihdon muodoista. Muita olivat kilpailevat poliittiset diskurssit ja retoriikat, läntiset televisio- ja radio-ohjelmat ja lännen kulutustavaroiden ja läntisten ajattelutapojen tuonti, mitkä saivat aikaan itäblokkissa laajalti yhteiskunnallista tyytymättömyyttä vakiintuneisiin poliittisiin ja sosioekonomisiin toimintamalleihin. Tämä tyytymättömyys oli syntynyt kuitenkin osittain sosialismin niukkojen resurssien vertaamisesta pikemminkin kuviteltuun kuin ”todelliseen” länteen.²

1. Turismin tutkimuksen historiografia on viime vuosina kasvanut valtavasti. Yleistä teoriaa nykyturismista sosiaalisenä, kulttuurisena ja taloudellisena ilmiönä esitellään teoksissa: Dean MacCannell (1976) *The Tourist: A New Theory of the Leisure Class*, New York: Schocken Books ja John Urry (1990) *The Tourist Gaze: Leisure and Travel in Contemporary Societies*, London: Sage Publications Ltd. Kokoelmateos (2009) Jamal Tazim and Mike Robinson (toim.) *SAGE Handbook of Tourism Studies*, London: Sage, esittelee uusimpia kunnianhimoisia yrityksiä koota yksiin kansiin turismin tutkimuksen erilaisia käsitteellisiä lähestymistapoja.

2. Rautaesiripun ylitse tapahtuneen tiedonvaihdon roolista: Robert D. English (2000) *Russia and the Idea of the West: Gorbachev, Intellectuals, and the End of the Cold War*, New York: Columbia University Press; (2004) Gerd-Rainer Horn and Kenney Padraic (toim.) *Transnational Moments of Change. Europe 1945, 1968, 1989*, Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.; (2008) Katherine Pence and Paul Betts (toim.), *Socialist Modern. East German Everyday Culture and Politics*, Ann Arbor: The University of Michigan Press; Sergei Zhuk (2010) *Rock and roll in the Rocket City. The West, identity, and ideology in Soviet Dniepropetrovsk, 1960–1985*, Washington, D. C: Woodrow Wilson

Tässä artikkelissa käsitellään Suomeen suuntautunutta neuvostoturismia osana rautaesiripun yli tapahtunutta yleistä tiedonvaihtoa. Artikkelin lähteitä ovat Suomessa käyneiden entisten neuvostoturistien, heidän sukulaistensa tai ystäviensä haastattelut, lisäksi on haastateltu matkojen järjestämisestä vastanneita Neuvostoliiton matkatoimistojen työntekijöitä. Haastattelut, joita on kaikkiaan kaksikymmentä, on tehty 2009, ja niitä säilytetään Petroskoin valtionyliopiston suullisen historian keskuksen arkistossa. Ne, jotka vastasivat kysymyksiini, edustivat Suomen matkojensa aikaan erilaisia yhteiskunnallisia ryhmiä kouluttamattomista työläisistä älymystön edustajiin, ja heissä oli sekä kaupunkilaisia että maaseudulla asuvia. Suomessa haastatellut kävivät vuosina 1964–1989 (vaikkakin useimmin 1980-luvulla), ja heidän matkojensa tarkoitus vaihteli: oli tavanomaisia viikon ryhmämatkoja, ammattiin liittyviä matkoja (ns. kokemusten vaihtoa), sukulaisvierailuja ja jopa määräraikainen työ (venäjän opettajana Joensuun yliopistossa).

Koska haastattelut ovat osana suullista historiaa erityisiä historiallisia lähteitä, tulkiten niitä

varsin laajassa poliittisen ja sosiokulttuurisen tutkimuskirjallisuuden viitekehysessä, jossa käsitellään sekä Neuvostoliiton sosiaalishistoriaa että kontakteja rautaesiripun yli.³ Todentamiskeinoina käytän myös muita primaari- ja sekundaarilähteitä: muistelmia, turistikokemusten synnyttämää neuvostohuumoria arjen realiteettien vertailusta rautaesiripun molemmin puolin sekä virallisia asiakirjoja, joilla säädeltiin ulkomaille suuntautuvaa neuvostoturismia. Yritän näiden monitahoisten lähteiden pohjalta jäljittää neuvostoturismien käytäntöjen kehitystä ja osoittaa, että Suomen neuvostoturismi oli kompleksinen sosiokulttuurinen ilmiö. Nojaan myös neuvostoturismia käsittelevään tutkimukseen, joka oli pitkään laiminlyöty mutta on viime vuosina lisääntynyt. Suomalaistutkijat ovat keskittyneet enimmäkseen suomalaisten matkailuun Neuvostoliitossa. Johtava alan suomalainen asiantuntija on Auvo Kostiaainen, joka on myös *Annals of Tourism Research* -aikakauslehden toimituskunnan jäsen. Venäjänkielisessä ja englanninkielessä historiografiassa vastakkainen suuntaus (idästä länteen) on huomion keskipisteenä.⁴

Center Press; (2010) Sari Autio-Sarasma, Katalin Miklóssy (toim.), *Reassessing Cold War Europe*, London: Routledge. "Kuvittelun" lännen roolista Itä-Euroopan ja Neuvostoliiton muutoksessa ks. (2010) György Péteri (toim.) *Imagining the West in Eastern Europe and the Soviet Union*, Pittsburgh, Pa.: University of Pittsburgh Press.

3. Neuvostoliittolaisia näkökulmia kylmän sodan poliittisiin vaiheisiin, ks.: Vladislav M. Zubok (2007) *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*, Chapel Hill: University of North Carolina Press. Neuvostoliiton viimeisten aikojen kulutuskäytännöistä Yu. N. Afanasiev (toim.) (1997) *Sovetskoi obshchestvo: Vozniknoveniie, razvitiie, istoricheskii final*, Moskova: RGGU; A. V. Shubin (1997) *Istoki perestroiki, 1978–1984*, Moskova: Venäjän tiedeakatemian etnologian ja antropologian instituutti; Robert D. English (2000) *Russia and the Idea of the West: Gorbachev, Intellectuals, and the End of the Cold War*, New York: Columbia University Press; Alexei Yurchak (2006) *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*, Princeton, N.J.: Princeton University Press. Neuvostoliiton viimeisten aikojen kuluttajakäytännöstä ks. (2005) *Liudi i veshchi v sovetskoi*

---

i postsovetskoi culture: Sb. statei, Novosibirsk; Serguei Alex Oushakine (2010) "Totality Decomposed: Objectualizing Late Socialism in Post-Soviet Biochronicles", *The Russian Review* 69, 638–69.

4. *Turizmin* vuosikerran (2006) useissa artikkeleissa on käsitelty neuvostoturismia. Ks. Anne Gorsutš ja Diana Koneker (toim.) (2006) *Turizm: the Russian and East European tourist under capitalism and socialism*, Ithaca: Cornell University Press. Vuonna 2011 Anne Gorsutš julkaisi monografian neuvostoturismista: Anne Gorsutš (2011) *All this is your World. Soviet Tourism at Home and Abroad after Stalin*, Oxford: Oxford University Press. Ukrainassa Neuvostoliiton ja länsimaiden välistä turistivirtaa on eri näkökohdista tutkinut Aleksei Popov. Alexey Popov (2008) "Sovetskie turisty za rubezhom: ideologija, kommunikatsiia, emotsii (po otchetam rukovoditelei turistskikh grupp)," *Istorična panorama* 6, 49–56; Alexey Popov "Tenevyie storony zarubezhnogo (vyezdno) turizma v Sovetskom Sojuze (1960–1980-e gg.)," *Kultura narodov Prichernomorja* 135 (2008), 74–78. Ks. myös Ekaterina Andrejeva (2006) *Evolutsiia turistskikh praktik russkikh vo Frantsii (nachalo XIX-nachalo XXI vv.)*. Tutkielma historiatieteiden kandidaatin tutkintoon, Saratov State University. Neuvosto-

Vuoden 1948 sopimus sysäys neuvostoturismiin

Huolimatta kahdesta Neuvostoliittoa vastaan käydystä sodasta vuosina 1939–1940 ja 1941–1944 Suomi vältti sodanjälkeisen sovjetisoinnin, mikä tapahtui useimmissa Itä-Euroopan maissa. Kuitenkin vuonna 1948 Neuvostoliitto ja Suomi allekirjoittivat Ystävyy-, yhteistyö ja avunanto-sopimuksen, joka tosiasiallisesti veti Suomen Neuvostoliiton vaikutuspiiriin. Vuodesta 1948 lähtien ja aina itäblokin romahdukseen asti Suomen oli ulkopolitiikassaan ja jossain määrin myös sisäpolitiikassaan otettava huomioon Neuvostoliiton intressit. Monen länsimaisen poliitikan tutkijan ja kommentaattorin mielestä tämä neuvostoliittolais-suomalainen ”erityissuhde” merkitsi samaa kuin vapaaehtoinen alistuminen Neuvostoliiton tahtoon – tätä asiantilaa kuvattiin myöhemmin halventavalla termillä *Finlandisierung*, suomettuminen.⁵ Kuitenkin Suomi säilytti demokraattiset laitoksensa ja vapaan markkinatalousjärjestelmän ja oli talous- ja kulttuurisuhteissaan vahvasti suuntautunut läntiseen Eurooppaan; Pohjoismaiden neuvostoon Suomi liittyi 1955 ja EFTA:n liitännäisjäseneksi 1961. Myöskään suomalainen elämäntapa ei juuri eronnut länsieurooppalaisesta elämäntavasta.

---

turismia Suomessa ovat käsitelleet Aleksandr Tzistikov ja Aleksandr Vakser Pietarin Historian instituutista ja Aleksei Golubev ja Tatjana Nikulina Petroskoin valtionyliopistosta. Aleksandr Tzistikov on keskittynyt venäläis-suomalaisiin turistikontakteihin Hruštševin aikana. Hän on käyttänyt arkisto- ja henkilölähteitä selvittäessään miten kuva kummastakin maasta rakentui turismikokeusten pohjalta. Aleksandr Tzistikov (2009) ”Finlandiia serediny 1950-kh – serediny 1960-kh godov glazami sovet-skogo cheloveka,” *Rossiia i Finlandiia v mnogopoljarnom mire: 1809–2009. Materialy mezhdunarodnoi rossiisko-finlandiskoi nauchnoi konferentsii*, Petroskoi, 2009, 71–72. Aleksandr Vakser tutki Leningradin ja Suomen välistä turistiraittia 1950- ja 1960-luvulla. Aleksandr Vakser (2009) ”Finlandiia i Leningrad. 1950–1960-e gg.,” *Sankt-Peterburg – Helsinki. Helsinki – Sankt-Peterburg* (SPb, 2005), 169–173.) Ks. myös Alexey Golubev (2010) ”Ustnaia istoriia sovet-skogo turizma v Finlandiia v 1950–1991 gg.,” Grinchenko, Gelinada, Natalia Khanenko-Friesen (toim.) *U*

The Los Angeles Times -lehden reporterit kuvaili 1974 Helsinkiä tyypilliseksi länsimaiseksi kaupunkiksi huolimatta Neuvostoliiton selvästi haivahtavasta vaikutuksesta Suomen poliittiseen elämään:

”Vierailijat havaitsevat, että kadut ovat täynnä kaiken merkisiä autoja suurista amerikkalaisista malleista uusimpiin japanilaisautoihin. Joka puolella kaupunkia on uusia rakennuksia, jokunen Euroopan hienoimpia hotelleja ja vilkkaimpia yöklubeja, ja ihmiset ovat yhtä hyvin pukeutuneita kuin useimmissa läntisissä suurkaupungeissa. Joka kesä pääkaupunkiin tulvii tuhansia turisteja, jotka ostavat kauniisti muotoiltuja ja hyvin tehtyjä vaatteita, lasitavaraa, posliinia, huonekaluja ja koruja, joista Suomi on kuuluisa...”⁶

Neuvostoliiton ja Suomen välisten suhteiden erityisluonteen takia Suomesta tuli houkutteleva kohde valtion järjestämille matkoille, eli viralliselle neuvostoturismille. Esimerkiksi vuonna 1990 noin 343 000 neuvostokansalaista vieraili Suomessa, mikä merkitsi monin verroin suurempaa turistivirtaa kuin mihinkään muuhun länsimaahan.⁷ Suomalaisten päättäjien lojaili neuvostojohtoa kohtaan teki Suomesta luotettavan matkakohteen. Kun muut länsimaat tarjosivat

---

poshukakh vlasnogo golosu. Usna istoiia iak teoriia, metod ta dzherelo (Kharkiv: PP Torgsin Plus, 57–63.) Tatjana Nikulina on tutkinut ystävyyskaupunkiliikkeen aiheuttamaa Suomen ja Neuvostoliiton välisen turismin kasvua. Tatjana Nikulina (2009) ”Pobratimskii sviaz i Karelii i Finlandii v 1960–1980 gody i razvitiie mezhdunarodnogo turizma,” *Rossiia i Finlandiia v mnogopoljarnom mire: 1809–2009. Materialy mezhdunarodnoi rossiisko-finlandiskoi nauchnoi konferentsii*, Petroskoi, 88–90.

5. Katso esim. Timo Vihavainen (1991) *Kansakunta rähmällä: suomettumisen lyhyt historia*, Helsinki: Otava 1991.

6. Seeger Murray (1974) ”Finland Remains Under Political Thumb of Russia,” *Los Angeles Times*, April 27.

7. (1990) Narodnoie khoziaistvo SSSR: statisticheskii ezhegodnik, Moscow: Finansy i statistika, 663. Vertailun vuoksi todettakaan, että samana vuonna 156 000 neuvostokansalaista kävi Turkissa, 105 000 Japanissa, 102 000 Yhdysvalloissa ja 85 000 Italiassa.

pyynnöstä poliittisen turvapaikan neuvostokansalaisille, Suomesta loikkaajat lähetettiin säännöllisesti takaisin Neuvostoliittoon. Poikkeamat tästä käytännöstä perustuivat yksittäisten suomalaisten aloitteellisuuteen ja edellyttivät loikkaajan nopeaa siirtymistä Ruotsiin, jolla ei ollut samanlaisia veloitteita kuin Suomessa.⁸

Suomesta tuli tärkeä kauppakumppani ja teollisen ja teknisen tiedonvaihdon kohde Neuvostoliiton teollisuudelle.⁹ 1950-luvulla esimerkiksi Neuvostoliiton kahdenvälinen kauppa Suomen kanssa oli suurempi kuin minkään muun länsimaan kanssa.¹⁰ Tästä syystä selvästi erottuva neuvosturistien ryhmä Suomessa olivat insinöörit, teknikot ja muut ammatti-ihmiset, jotka vierailivat suomalaisissa yrityksissä hankkimassa tietoa länsimaisen teollisuuden ja maatalouden tuotantotavoista.

Neuvostoliiton ja Suomen raja-alueeseen vaikutti Euroopan alueiden välinen yhteistyö, joka oli erityisen aktiivista Pohjois-Euroopassa sen jälkeen kun Pohjoismaiden neuvosto perustettiin vuonna 1952. Vaikka Venäjän raja-alueet alkoivat virallisesti osallistua alueiden väliseen yhteistyöhön vasta

Neuvostoliiton romahduksen jälkeen, varhaisia, 1960-luvulla alkaneita, virallisia yhteistyön muotoja olivat kulttuurivaihto ja ystävyyskaupunkitoiminta. Neuvostoliiton pohjoisella alueella tärkeimpänä pidettiin kulttuurista yhteistyötä poliittisesti lojaalin Suomen kanssa. Yhteistyöhön osallistui lähinnä Neuvosto-Karjala. Vuonna 1950 Helsingissä järjestettiin ensimmäinen neuvostokarjalaisten taiteilijoiden näyttely, ja sitä seurasi näyttelyitä muissakin kaupungeissa: Varkaudessa (1966 ja 1976), Rovaniemellä ja Kemissä (1969) sekä Turussa (1975). Vastaavasti suomalaisten taiteilijoiden näyttelyitä järjestettiin useaan kertaan Neuvosto-Karjalan pääkaupungissa Petroskoissa.¹¹ Ystävyyskaupunkiliikkeen alueellinen näkökulma Suomen ja Neuvostoliiton välisissä suhteissa sai alkunsa Murmanskin ja Rovaniemen virallisten suhteiden solmimisesta 1962, mitä seura-

si Petroskoin ja Varkauden vastaava sopimus 1965.

1950-luvun puolivälistä lähtien neuvostokansalaiset saivat itse henkilökohtaisesti pitää yhteyttä ulkomailla asuviin sukulaisiinsa. Suurimassa osassa Neuvostoliittoa tämä oli hyvin harvinaista, mutta Neuvosto-Karjalassa tilanne oli erilainen, sillä siellä asui merkittävä osa Neuvostoliiton suomalaisista, lähes 28 000 henkilöä, vuoden 1959 väestönlaskennan mukaan. Vaikka enemmistö heistä oli inkerinsuomalaisia, jotka olivat eläneet etnisenä ryhmänä Venäjällä 1700-luvun alusta lähtien, ainakin kolmasosa suomalaisista oli Itä-Karjalaan vuoden 1918 ja 1930-luvun alun välillä tulleita emigrantteja tai heidän lapsiaan, ja monilla heistä oli lähisukulaisia Suomessa.¹² Ensimmäiset kontaktit rajan yli otettiin postitse, mutta pian tehtiin vierailuja molemmin puolin. 1980-luvulle tultaessa rajan yli oli solmittu suuri määrä henkilökohtaisia kontakteja, jotka osaltaan lisäsivät turistimatkojen määrää Neuvostoliitosta Suomeen.

Neuvostoturistien virta Suomeen erityisesti läheisestä Neuvosto-Karjalasta oli siinä määrin vuolas, että se pystyi tuottamaan sosiaalista tietoa suomalaisesta todellisuudesta. Silloinkin kun Suomessa käyneet henkilöt olivat Neuvosto-Karjalassa vähemmistönä, matkoja koskevaa tietoa jaettiin henkilökohtaisella tasolla hyvin te-

8. Vladislava Krasnov (1986) *Soviet Defectors: The KGB Wanted List*, Stanford, Calif.: Hoover Institution Press, Stanford University, 153–154.

9. Ks. Tatiana Androsova (2007) "Economic Interests in Soviet-Finnish Relations," Maria Lähteenmäki, Maria (toim.), *The Flexible Frontier. Change and Continuity in Finnish-Russian Relations*, Helsinki: Aleksanteri Institute, 127–144.

10. Androsova (2007) 140.

11. Zifa Yusupova (1987) (toim.) *Khudozhniki Karelii: Spravochnik*, Petroskoi: Karelia.

12. Ks. suomalaisten diasporan historiasta Neuvosto-Karjalassa: Irina Takala (2002) *Finny v Karelii i Rossii. Istoriiä vozniknoveniia i gibeli diaspori*, Pietari: Zhurnal Neva. Irina Takala (1998) "Finny-immigranty," Einar Kiuru (toim.) *Finny v Rossii: istoriia, kultura, sudba*, Petroskoi: Petrozavodsk State University Press, 95–128.

hokkaasti – tämä oli tyypillinen tilanne Neuvostoliiton kaltaisessa suljetussa yhteiskunnassa, jossa kansalaisten oli pakko luoda tiedonvaihtoa varten epävirallisia sosiaalisia käytäntöjä kompensoimaan virallisen tason sensuuria.¹³ Olen haastatellut karjalaisten suomalaisia ystäviä ja sukulaisia, ja heidän kertomuksensa matkoista olivat lähes yhtä yksityiskohtaisia kuin itse turistien, mikä osoittaa että matkaketomusten uutuus ja aitous, samoin kuin niiden silmiinpistävä ristiriita tavanomaisten Neuvostoliitossa levitettyjen tarinoiden ja maan ankean sosialistisen todellisuuden kanssa, takasivat niiden tehokkaan leviämisen neuvostoyhteiskuntaan epävirallisten tietokanavien kautta.¹⁴

Neuvostoturistien löysivät läntisen kulutusyhteiskunnan

Ukrainalaisen historiantutkijan Alexei Popovin mukaan neljä neuvostotodellisuuden piirrettä saa vastaparikseen neljä länsimaista piirrettä: toisen maailmansodan muisto, läntinen individualismi, uskonnon rooli yhteiskunnassa ja kulutustavaroiden runsaus ja erilainen kulutuskulttuuri.¹⁵ Omakohtainen tutustuminen länsimaiseen todellisuuteen johti usein vastaavien neuvostorealiteettien uudelleenarvointiin. Tässä artikkelissa keskityn länsimaiden konsumerismiin osittain siksi, että siitä oli haastateltavillani tavallisesti elävin vaikutelma – mikä todistaa, että se oli tärkein kolmesta muusta ”suuresta löydöstä” – ja osittain siksi, että länsimainen konsumerismin ”löytäminen” oli osa laajempaa ilmiötä: länsimaiset kulutustavarat vaikuttivat Neuvostoliiton sosialistisen järjestelmän uudelleenarvointiin.¹⁶

Kulutustavaroiden runsaus ja saatavuus vähittäiskaupassa oli useimpien neuvostoturistien ensimmäinen tärkeä vaikutelma Suomesta. Vastakohta Neuvostoliiton kauppojen tyhjiin hyllyihin¹⁷ oli niin suuri, että turistit kuvasivat itsensä kaupan ikkunoiden edessä, jotka olivat täynnä juustoa ja makkaraa ynnä muuta tavaraa, kuten yksi haastateltavistani muisteli:

”Ensimmäisellä matkalla valokuvasimme itsemme lähellä kaupan ikkunaa, joka oli täynnä esimerkiksi juustoa ja makkaraa. [Tähän aikaan] en osannut edes kuvitella, että on muunkinlaisia juustoja kuin Rossijskij tai sulatejuusto. Ja siellä niitä näki yli sata lajia! Minua ei uskoittaisi, jos kertoisin kotona, että näin sata lajia makkaraa. Siksi otimme valokuvia, joissa näkyy taustalla juustoa, jotta voimme näyttää niitä ja kertoa niistä jälkepäin.”¹⁸

Näitä kuvia löytyy monen neuvostoturistin valokuva-albumeista. Ravintoloiden monet ruokalajit – neuvostoturistiryhmiä aterioiden olivat tavallisesti etukäteen maksettuja – herättivät myös siinä määrin ihmetystä, että läksiäisateria ei

13. Svetlana Boym (1994) *Common Places. Mythologies of Everyday Life in Russia*, Harvard University Press. Alustavia huomioita yksityisestä tiedonvaihdosta Neuvostoliitossa ks. myös: Aleksandr Levinson (2009) “Predvaritelnye zamechaniia k rassuzhdeniiam o privatnom”, *Novoie Literaturnoie Obozreniie*, 100, 567–582. Yksityiskohtaisempi yhtä marginaaliryhmää Leningradissa käsittelevä tapausanalyysi, joka käsittelee myös yksityisiä verkostoja tiedonvaihdon keinoina: Elena Zdravomyslova (2002) “The Cafe Saigon Tusovka. One Segment of the Informal-Public Sphere of Late-Soviet Society,” (2002) R. Miller, R. Humphrey, E. Zdravomyslova (toim.), *Biographical Research in Eastern Europe. Altered Lives and Broken Biographies*, Aldershot: Ashgate, 141–177.

14. Sergei Kurotškinin haastattelu Petroskoissa 3. syyskuuta 2009, jota säilytetään suullisen historian keskuksen arkistossa Petroskoin valtion yliopistossa.

15. Popov, Alexey, “Po tu storonu ‘zheleznogo zanavesa’: Velikiie otkrytiia sovetkikh turistov,” luettavissa: <http://hist-tour.livejournal.com/2011/06/23/> (haku 28 June 2011).

16. Joseph Brodskyn henkilökohtainen arvio neuvostojärjestelmästä muuttui läntisen kulttuurin vaikutuksesta, tähän kuuluivat myös maahan tuodot kulutustavarat: Joseph Brodsky (1995) “Spoils of War”, *On Grief and Reason: Essays*, London: Hamish Hamilton, 3.

17. Ks. hyvä valokuvareportaasi kulutustavaroiden jatkuvasta puutteesta Neuvostoliiton kaupoissa: Sergei Konegen (2011) “Sovetskaia trgovliia,” *LiveJournal account*, January 8, 2011, <http://konegen.livejournal.com/41872.html>.

18. Eduard Belkovskin haastattelu, Petroskoi 4.7.2009. Suullisen historian keskuksen arkisto, Petroskoin valtionyliopisto.

ollut harvinaista, jos neuvostoturistit varastivat ”eksoottista” ruokaa (kuten banaaneja) vietäväksi Neuvostoliittoon.¹⁹

Toinen läntisen kulutuskulttuurin aiheuttama šokki odotti neuvostoturisteja, jotka majoituivat suomalaisperheisiin tai vierailivat niissä. Miehillä tuotti melkein tuskaa se tosiasia, että suomalaisperheillä saattoi olla varaa useampaan autoon – erään vastaajan tädin perheellä oli auto päivittäiseen käyttöön, toinen erikoistilanteita varten ja kolmas kotona vielä asuvan nuorimman pojan käytössä. Neuvostoliitossa taas ihmisiltä vei vuosia ennen kuin he pystyivät ostamaan uuden auton, ja saatavilla olevat käytetyt autot maksoivat enemmän kuin uudet.²⁰ Monia järkytti se, että Suomessa käytettyjä autoja dumpattiin, vaikka ne olivat vielä suhteellisen hyvässä kunnossa. Eräs haastateltavani pettyi kuullessaan, että laki kielsi tällaisten autojen oston ja myynnin.²¹ Suomalaiset keittiöt herättivät naisissa kateutta samoin kuin huonekalut ja suomalaisten kotien laitteet yleensäkin. Yksi haastateltavistani muisteli, että ”jopa perheissä, joilla oli varsin kohtalaiset tulot, keittiöt olivat paremmin varustettuja ja aivan omaa luokkaansa verrattuna neuvostoperheiden keittiöihin.”²²

Arjen erot tässä suhteessa olivat toisinaan häkellyttäviä; niinpä haastateltava, jonka Suomen matkaan vuonna 1989 sisältyi käynti suomalaisella maatilalla, mainitsi: ”Navetta sopi paremmin ihmisasunnoksi kuin monet talot Venäjällä.”²³

Nämä huomiot autoista ja keittiöistä ovat tärkeitä, koska niistä saa käsityksen Suomen neuvostoturistien antropologiasta. Neuvostoturistit näkivät, että keskiverrolla suomalaisperheellä oli varaa sellaisiin asioihin, kuten useamman auton hankintaan tai hyvin varustettuun keittiöön, jotka Neuvostoliitossa olivat merkinä korkeasta sosiaalisesta asemasta ja arvovallasta. Korkean statuksen kulutustavaroiden helposta saatavuudesta pääteltiin, että länsimainen elintaso oli yleensäkin ”korkeampi” kuin elintaso Neuvostoliitossa, joka tunnettiin omasta kokemuksesta.

”Heidän” ja ”meidän” välinen elintasokuilu synnytti loogisia kysymyksiä, jotka murskasivat vierailien neuvostonarratiivien uskottavuuden ja luotettavuuden. Eräs haastateltava muisteli:

”Jokainen keskiverto neuvostokansalainen oli saatu uskomaan, että kapitalistisissa maissa elettiin köyhästi, että tavalliset ihmiset näkivät nälkää ja että kaupoissa tuotteiden hinnat olivat pilvissä. Mutta kun neuvostoihminen tuli jo Bulgariaan tai Tšekkoslovakiaan, – puhumattakaan Suomesta – nämä stereotyyppit romahtivat. Puhtaita katuja, tilavia asuntoja, puhtaita toiletteja, ja ruokatarvaa, vaatteita ja elektroniikkaa runsaasti saatavilla – kaiken tämän näkeminen oli järkyttävää.”²⁴

Länsimaisen konsumerismin ”suuri löytö” ei tietenkään ollut aito löytö. Neuvostokansalaiset saivat tietoa elintason eroista erilaisten tietokanavien kautta, joita olivat länsimaiset kirjat, elokuvat, muoti (erityisesti muotilehdet), tuontitararat, länsimaiset radiolähetykset ja tietysti myös toiset neuvostoturistit. Haastateltavieni joukosta ensimmäinen turisti matkusti Suomeen 1964; kuitenkin tämä henkilö, joka kyllä myönsi olleensa hämmästynyt Suomen korkeasta elintasosta, kielsi kulttuurišokin tutustuttuaan henkilökohtaisesti suomalaisen kulutus-kulttuuriin:

19. Sergei Arkavinin haastattelu, Petroskoi 4.8.2009. Suullisen historian keskuksen arkisto, Petroskoin valtionyliopisto.

20. Sergei Kurotškinin haastattelu.

21. Fjodor Krivonoženkon haastattelu, Kondopoga 8.8.2009. Suullisen historian keskuksen arkisto, Petroskoin valtionyliopisto.

22. Vera Kondratievan haastattelu, Petroskoi 14.8.2009. Suullisen historian keskuksen arkisto, Petroskoin valtionyliopisto.

23. LiliaTeplovan haastattelu, Petroskoi 14.7.2009. Suullisen historian keskuksen arkisto, Petroskoin valtionyliopisto.

24. Eduard Belkovskin haastattelu.

”Siinä ei ollut mitään uutta, että he elivät paljon paremmin kuin me. Sen me jo tiesimme. Ihmiset kertoivat, ne, jotka olivat käyneet siellä ennen meitä, kertoivat palattuaan. No, mistä me tiesimme? Uutiset levisivät nopeasti. Sekään, mitä me kerroimme [matkastamme], ei järkyttänyt kuulijoita. Tuohon aikaan ihmisillä oli tapana matkustaa ulkomaille. Meillä oli tietenkin tämä rautaesirippu, mutta... noina vuosina monet matkustivat ulkomaille, joten ehkei sitä ollutkaan sitä rauta...”²⁵

Länsimaisen todellisuuden omakohtainen kokeminen turistimatkoilla oli kuitenkin tärkeää, sillä se pakotti ihmiset neuvostojärjestelmän ja sosialistisen elämäntavan uudelleenarvioitiin. Monet entiset neuvostoturistit myönsivät tunteensa Neuvostoliittoon palatessaan mielipahaa siitä, että neuvostososialismi, jonka he olivat uskoneet läntistä kapitalismia paremmaksi, pärjäsi tosiasiaissa huonosti vertailussa sellaisenkin pienen maan kanssa kuin Suomi.²⁶ Eräs toinen haastateltavani muisteli, että kaksi samaan turistiryhmään kuulunutta rouvaa oli kysynyt matkan lopulla suomalaisoppaalta: ”Mitä meidän pitäisi tehdä, että mekin voisimme elää yhtä hyvin kuin te täällä Suomessa?”²⁷ Toinen haastateltava purskahti nauruun, kun häneltä kysyttiin vaikutelmia neuvostotodellisuudesta sen jälkeen, kun hän oli palannut turistimatkalta Suomesta.²⁸ Länsimaisella kulutuskulttuurilla oli päärooli tässä pettymyksessä, sillä jatkuva pula kulutustavaroista oli silminpistävämpää kuin vaikeammin havaittavat mutta sitäkin tärkeämmät eroavuudet esimerkiksi poliittisessa kulttuurissa ja ihmisoikeustilanteessa.

Neuvostojohto yritti tietenkin kontrolloida tai pikemminkin muokata kansalaistensa turistivaikutelmia. Yksi esimerkki näistä yrityksistä oli *Neuvostoliitto: 100 kysymystä ja vastausta*-teos, joka oli yksi esimerkki yrityksistä luoda virallinen tulkinta kaikkein näkyvimmistä eroavuuksista Neuvostoliiton ja länsimaisen todellisuuden välillä.²⁹ Vaikka kirja julkaistiin 27 kielellä, sen venäjänkielisellä laitoksella oli kuitenkin

suurin levikki. Kuten kirjan johdannossa annettiin ymmärtää, venäjänkielisen laitoksen ensisijaisena lukijakuntana olivat neuvostoturistit, jotka matkailivat länsimaissa. Kirjassa esitetyt kysymykset mukailivat niitä kysymyksiä, joita haastateltavieni mielissä oli herännyt, kuten esimerkiksi: ”Miksi neuvostokulttijat haluavat mieluummin tuontitavaroita?” tai ”Miksi Neuvostoliitossa on niin vähän yksityisautoja?” Neuvostoturistien edellytettiin ottavan vastaukset tästä kirjasta, mikäli länsimaiden kansalaiset tekisivät heille samantyyppisiä kysymyksiä. Mutta itse asiassa kirjan ehdottamat tulkinnat toimivat myös keinoina muokata neuvostoturistien kokemuksia länsimaisesta kulutuskulttuurista. Sellaisilla virallisilla julkaisuilla kuin *Neuvostoliitto: 100 kysymystä ja vastausta* – joka oli vain yksi niistä teoksista, joilla neuvostopropagandaa levitettiin – yritettiin luoda keinotekoisia vastakkaisuutta länsimaiden kulutuskeskeisyyden ja Neuvostoliiton henkisyttä korostavan kulttuurin välille:

K: Kun puhutaan elintasosta, amerikkalaisilla on yhdenlaiset kriteerit, kun taas Neuvostoliitossa aivan toisenlaiset asiat ovat tärkeitä. Kuinka näitä voidaan vertailla?

V: Yhdysvalloilla on taipumus mitata elintaso yksityisautojen määrän ja niiden hinnan perusteella, kun taas meille ilmaisten palvelujen yhtäläinen saatavuus on tärkeämpi kriteeri. Tietenkin aineelliset

25. Raisa Safran haastattelu 24.7.2009. Suullisen historian keskuksen arkisto, Petroskoin valtionyliopisto.

26. Fjodor Krivonoženkon, Sergei Arkavinin ja Sergei Kurotškinin haastattelut.

27. Sergei Arkavinin haastattelu. Suomalaisen oppaan vastaus oli: ”Eläkää omassa päässä.” Tämä vastaus tuntui oudolta haastateltavasta; mutta se näyttää loogiselta, kun otetaan huomioon neuvostokollektivismi ja länsimaisen individualismin välinen suuri ero, mikä oli toinen neuvostoturistien ”suuri löytö” ulkomilla.

28. Fjodor Krivonoženkon haastattelu.

29. (1980) V. Prošutinski (toim.) *SSSR: 100 voprosov i otvetov*, Moscow: APN.

asiat ovat tärkeitä ihmiselämässä, erityisesti hyvät asiat mukaan lukien autot. Tässä suhteessa Yhdysvallat on vielä edellä meitä. Mutta me uskomme, että elintaso ei määritä vain (tai ei jopa lainkaan) aineellisten asioiden omistamista. Perustavalaatuisimmat asiat ovat tärkeitä yksilön tyytyväisyydelle: hyvä terveys, koulutus, yksilön henkinen pääoma ja luottamus huomiseen. Nämä asiat muodostavat henkilökohtaisen hyvinvoinnin perustan, ja kaikki ne ovat tarjolla neuvostokansalle.³⁰

On vaikea arvioida, kuinka tehokasta tämä propaganda oli, koska ajatus Neuvostoliiton henkisyiden ylemmydestä verrattuna länsimaiseen arjen materialismiin oli osa Neuvostoliiton suurta kertomusta, joka läpäisi ihmiselämän syntymästä kuolemaan – ja sillä on suuri vaikutus vieläkin säilyneiden neuvostokulttuurin jäänteiden välityksellä. Mutta kuten osoitan seuraavassa luvussa, arkielämän käytäntöjen tasolla ihmiset olivat taipuvaisia vähät välittämään näistä tulkinnoista ainakin jo 1970-luvulta lähtien, kun turismista länteen tuli tärkeä taloudellinen resurssi.

Kun valtio halusi kontrolloida tiedon leviämistä Neuvostoliiton ja länsimaiden elintasoeroista, käytännöllisempiä keinoja sen toteuttamiseen oli turistien valikointi. Saadakseen luvan Suomen matkalle, tai mihin tahansa kapitalistiseen maahan, potentiaalisen turistin oli todistettava poliittinen luotettavuutensa useissa Kommunistisen puolueen paikallisosaston tarkastuksissa. Mikä tahansa epäilyttävä merkintä henkilön menneisyydessä, kuten avioero, saattoi olla syy matkustusluvan epäämiseen.³¹ Tämä tarkastusmenettely oli mahdollista välttää vain, jos ulkomailla asuva lähisukulainen lähetti henkilökohtaisen vierailukutsun. Joskus tarvittiin henkilökohtaisia suhteita neuvostohierarkian ylätasolle erityisesti myöhäissosialismin aikana, jolloin matkat länsimaihin nähtiin enenevässä määrin taloudellisena mahdollisuutena.³²

Kaikissa turistiryhmissä oli mukana pakollisen KGB-upseeri tavallisen turistin valepuvussa;

hänen tehtävänään oli varmistaa muiden ryhmän jäsenten lojaalisuus.³³ Erään haastateltavani, joka halusi osallistua Suomen-matkallaan paikalliseen juhannuksen viettoon, oli voitettava ”vastuuhenkilön” vastarinta, ja sen jälkeen ”vastuuhenkilö” tuli väkisin mukaan juhannusjuhlaan.³⁴ Seuraava neuvostokasku käsittelee samaa aihetta:

”Italiaan matkustavalla turistiryhmällä on viimeinen kertaus tulkin kanssa ennen lähtöä: Kirjoittakaa ylös joitakin hyödyllisiä sanontoja ranskaksi: Kuinka pääsen hotelliin, Kuinka paljon kivennäisvesi maksaa...’ Yksi turisteista keskeytti hänet: ’Kuinka sanotaan: Etsin poliittista turvapaikkaa?’ Eräs toinen turisti puuttui välittömästi puheeseen tiukalla äänensävyllä: ’Miksi haluat tietää sen?’ ’Halusin vain tietää, kuka on ryhmämme KGB-mies.’”³⁵

Joka tapauksessa länsimaisen konsumerismin houkutusten ja sosialistisen elämäntavan välisessä taistelussa jälkimmäinen oli yhä enemmän häviävänä osapuolena. Se oli tosiasia, joka heijastui selvästi neuvostoturismin kehitykseen myöhäissosialismin aikana.

Sosialismin lähettilästä shoppailijaksi

Yksi neuvostoelokuvan historian suosituimmista elokuvista, *Timanttikäsi* (1968), kuvasi neuvostoturistien ryhmää nimeämättömässä Välime-

30. Prošutinski (1980) 19.

31. Eduard Belkovskin haastattelu.

32. Sergei Arkavinin haastattelu.

33. Mihail Goldenbergin haastattelu 23.7.2009 Petroskoissa. Suullisen historian keskuksen arkisto, Petroskoin valtionyliopisto; Lilia Teplovan haastattelu.

34. Lilia Teplovan haastattelu.

35. Suosituimmat kaskut (*anekdoty*), tämä mukaan luetuna, levisivät Neuvostoliitossa vain suullisessa muodossa, sillä ne olivat kriittisiä valitsevaa sosiaalista, poliittista ja kulttuurista järjestelmää kohtaan. Itse kuulin ko. anekdotin muutaman kerran 1990-luvulla, mutta sen liittyminen tyypilliseen neuvostotodellisuuteen (valvova KGB) osoittaa sen syntyneen Neuvostoliitossa.

ren maassa. Elokuvan alussa päähenkilö jää jälkeeseen muusta ryhmästä ja tulee melkein raahatuksi prostituoidun huoneeseen, kun hänen matkatoverinsa tulee apuun ja selittää pettyneelle naiselle eri kielten sekamelskalla, jota venäjänkielinen yleisö helposti ymmärsi: ”Russo turisto, obliko morale, verstehen?” (Venäläinen turisti, moraalinen ihminen, ymmärrätekö?). Tämän fraasin, josta on tullut osa neuvostoliittolaista intertekstuaalisuutta, elokuvan käsikirjoittaja arvioi virallisesti organisoidun neuvostoturistien kaikkein luonteenomaisimmaksi piirteeksi: se oli tapa, jolla sosialistinen järjestelmä esiteltiin ulkomaailmalle.³⁶

Turistiehdoikkaiden valinta niiden kansalaisten joukosta, jotka olivat lojaaleja järjestelmälle, tarkat ohjeet kaikesta mahdollisesta matkaan liittyvästä, tuliaisten yhteishankinta Neuvostoliiton sympatisoijien kanssa pidettäviä tapaamisia varten Suomessa, KGB-upseerien suorittama valvonta – kaikki tämä tähtäsi sosialistisen järjestelmän esittelyyn ulkomailla parhaalla mahdollisella tavalla. Jokainen neuvostoturisti oli tässä suhteessa Neuvostoliiton lähettiläs, ja hänen edellytettiin vaikuttavan vastuulliselta henkilöltä ja myös käyttäytyvän vastaavalla tavalla. Tämä näkökulma neuvostoturismiin oli tyyppillinen Hruštšovin suojasään kaudelle. Kuitenkin 1960-luvun puolimaista lähtien ”tyypillinen neuvostoturisti” koki rajuja muutoksia, kun Neuvostoliiton sosialistisen järjestelmän esittelyyn liittyneet ideologiset näkökohdat saivat väistyä ja ulkomaanmatkoja alettiin pitää mahdollisuutena hankkia kulutustavaroita, joita ei kotimaassa ollut tai jotka olivat liian kalliita. Länsimaiset sanomalehdet huomasivat nopeasti tämän neuvostoturistien muutoksen ja julkaisivat 1970- ja 1980-luvulla artikkeleita muun muassa seuraavilla otsikoilla: ”Keinottelevat toverit aiheuttavat hämmennystä Neuvostoliitossa” tai ”Salakuljesta suunnitelman mukaan”.³⁷

Suomeen tehtyjen turistimatkojen kaupallisen osatekijä myöhäissosialismin aikana tuli myös esiin tekemissäni haastatteluissa. Koska

ruplan ja ulkomaiden valuuttojen vaihtoarvo pidettiin keinotekoisesti matalana, neuvostoviranomaiset sallivat rahanvaihdon vain pienillä summilla pitääkseen valuutan menetykset mahdollisimman pieninä. Länsimaihin suuntautuneita turistimatkoja varten vaihdettu summa ei saanut ylittää 30 ruplaa.³⁸ Pimeän rahanvaihdon ollessa mahdollista se oli yleistä pääasiassa suurissa kaupungeissa kuten Moskovassa ja Leningradissa. Neuvostoprovinsseista, kuten Neuvosto-Karjalasta, matkalle lähtevien turistien oli turvaututtava muihin lisätulolähteisiin. Tällaiseksi muodostui alkoholin, tavallisesti vodkan ja kuohuviinin myynti, ja tätä kaikki haastateltavani olivat käyttäneet hyväkseen. Virallisesti rajan yli oli sallittua viedä vain yksi litra alkoholia, mutta jo yhdestä pullosta saattoi saada jopa sata Suomen markkaa, mikä oli tervetullut lisä turistin rahavaroihin.³⁹ Tavallisinta oli myydä alkoholia Suomessa hotellin henkilökunnan välityksellä. Eräs haastateltavani kuvasi tätä seuraavasti:

”Jokainen meistä toi mukanaan pullon vodkaa, ’Stolitšnaja’, ja pullon kuohuviiniä. Haluan olla rehellinen: tarkoituksemme oli vaihtaa ne rahaksi, kuten kaikki neuvostoliittolaiset tekivät.

[– –] Se tapahtui hyvin yksinkertaisesti. Menettelytapa oli hiottu huippuunsa monien vuosien aikana. Neuvostoturistit jättivät hotellihuoneensa pöydälle

36. Ks. lisää neuvostoturisteista sosialistisen järjestelmän edustajina: Anne Gorsutš (2010) ”Vystuplenie na mezhdunarodnoi stsene: sovetkskie turisty khrushchevskoi epokhi na kapitalisticheskom Zapade,” *Antropologicheskii forum*, 13, 359–388.

37. Katso esim.: ”Blue Jeans and Bruised Dogmas,” *The Guardian*, Aug 6, 1973; ”Speculating comrades embarrass Soviets,” *The Southeast Missourian*, Aug 28, 1973; ”Jeans für Pjotr,” *Die Zeit* 12 (19 März 1982), 10; ”Schmuggeln nach Plan,” *Die Zeit* 37 (9 September 1983), 19; ”Prague Shuts Door on East Bloc Shoppers,” *The New York Times*, Dec. 6, 1988.

38. Lebina, Natalia, ”Valiutchnik. XX vek: slovar povsednevnosti,” *Rodina*, 5 (2005), 45.

39. Sergei Arkavinin haastattelu.

pullon vodkaa ja pullon kuohuviiniä ja lähtivät huoneesta. Kun he tulivat takaisin, pöydällä oli kaksi paperilappua pullojen vieressä. En tiedä, kuka ne siihen pani: huonesiivoja, kerrossiivoja vai johtaja, sitä ei kukaan tiennyt. No, lapuissa oli hintatarjous. Jos turisti oli siihen tyytyväinen, turisti meni tietenkin kysymään [suomalaiselta] oppaalta, oliko hinta tarpeeksi hyvä vai liian alhainen. Opas vastasi, että laita kruksit hinnan päälle ja kirjoita uusi hinta, he tarjosivat liian vähän, ja pane paperi jälleen pöydälle. Seuraavana päivänä olisi nähtävissä, alleviivasivatko he hinnan, mikä merkitsi suostumista vai laittoivatko kruksit sen päälle ja kirjoittivat viereen hinnan siltä väliltä. Ja kun tarjottu hinta oli riittävän hyvä... Emme majoittuneet yhden hengen huoneisiin – kaksi tai kolme ihmistä yöpyi samassa huoneessa – jätimme pöydälle kaiken minkä olimme tuoneet. Palattuamme hotelliin meillä oli käytettävissämme tietty summa rahaa.”⁴⁰

Sallitun määrän ylittävien kulutustavaroiden tuontia kontrolloitiin tiukasti Neuvostoliiton rajalla, mutta turistit keksivät tapoja välttää tullimaksuja. Farkkuja puettiin useat päällekkäin rajan ylitystä varten tai uusien tavaroiden pintaa vahingoitettiin, jotta ne näyttäisivät käytetyiltä; nämä olivat yleisiä menettelytapoja.⁴¹ 1980-luvun alussa menestyneen turistimatkan yleisenä kriteerinä oli niiden tavaroiden rahallinen arvo, jotka oli pystytty tuomaan Neuvostoliittoon.⁴² Erilaisista tavoista välttää rajoituksia, joilla pyrittiin puuttuman länsimaisten kulutustavaroiden ostoon ja maahantuontiin, tuli tavanomaisia kulttuurisia käytäntöjä. Näin ulkomaan matkojen kaupallisesta luonteesta tuli osa neuvostokulttuurin myöhäisvaihetta.

Kommunistijohto yritti kääntää tätä kehitystä päinvastaiseksi tai ainakin hidastaa sitä. Vuonna 1979 se julkaisi viralliset neuvostokansalaisen käyttämissäännöt ulkomaan matkoja varten.⁴³ Niiden mukaan neuvostokansalaisten tuli olla ”vaatimattomia ja kohteliaita” menessään kauppoihin tai marketteihin, ja heitä kiellettiin säästämästä rahaa ostoksiin tinkimällä

ruuasta ja elinoloista – mikä oli yleinen käytäntö neuvostoturistien keskuudessa siitä lähtien kun siitä on tietoa virallisissa asiakirjoissa. Mutta koska Neuvostoliiton kulutustavaramarkkinoilla oli pysyvä vajaus, näillä ideologisilla vetoomuksilla ei voitettu taistelua neuvostokansalaisten korvista ja mielistä länsimaista konsumerismia vastaan.

”Suuren löydön” suuret seuraukset

Neuvostoihmisten tutustuminen läntiseen kulttuurikulttuuriin jätti syvän jäljen myöhäissosialistiseen yhteiskuntaan. Syvällekäyvä vaikutus oli neuvostokulttuurin aineelliseen puoleen.

Bolševikkien vallankumous vuonna 1917 ja erityisesti Stalin uudistukset 1930-luvulla tuhosivat aineellisten hyödykkeiden tavanomaisen yhteiskunnallisen roolin, sillä niiden ja markkinoiden keskinäissuhde lakkautettiin. Neuvostokirjailija Mihail Zoštšenko, satiirikko Stalin valtakaudella, käsitteli tavarain ja sen arvon välisen suhteen puuttumista mainioissa novelleissaan.⁴⁴ Seurauksena tästä kulutushyödykkeillä oli jo kauan ollut sosiaalisten arvojen neuvostojärjestelmässä vain käyttöarvo, mutta ei rahallista arvoa, mikä sai aikaan sen, että neuvostotalouden vääristymän, raskaan teollisuuden suosimisen

40. Irina Kuroptevan haastattelu Petroskoissa 9.8.2009. Suullisen historian keskuksen arkisto, Petroskoin valtionyliopisto.

41. Sergei Kurotškinin haastattelu.

42. Raisa Safran, Sergei Kurotškinin ja Lilia Teplovan haastattelut.

43. *Osnovnyie pravila povedeniia sovetsskikh grazhdan, vyezshchiiushchikh v kapitalisticheskie i razvivaiushchiesia strany*, jonka Kommunistisen puolueen keskuskomitea hyväksyi 17.7.1979, Vladimir Bukovskyn online-arkisto: (<http://www.bukovsky-archives.net>), available at <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/sovter74/ct167-80.pdf> (accessed 28 June 2011). Alkuperäinen dokumentti on arkistoitu: Center for Preservation of Contemporary Documentation (Tsentr khraneniia sovremennoi dokumentatsii), f. 89, op. 31, d. 7, ll. 9–22.

44. Kuliapin, A. I., ”Veshchi i znaki v mire sovetsskoi kultury,” *Kritika i semiotika*, 14 (2010), 328–334.

yhteiskunnallinen vaikutus näytti vähemmän merkitykselliseltä. Neuvostokansalaisille käytetty tavara oli usein yhtä arvokas kuin uusi, koska se täytti saman tehtävän. Eräs haastateltavistani mainitsi, että kun hän osti uudet sukset Suomen matkallaan 1982, hän vahingoitti tahallaan niiden maali- ja lakkapintaa välttääkseen tullimaksun. Hänestä käytetyiltä näyttävät sukset olivat aivan yhtä hyvät kuin tuliterät.⁴⁵ Neuvostotavaroitten elämäkerrat – metafora jota Igor Kopytoff käytti vaikuttavassa artikkelissaan⁴⁶ – todistavat samaa. Sen jälkeen kun neuvostotavaraa ei enää tarvittu, se annettiin sukulaiselle, ystävälle tai työtoverille, jolla oli sille käyttöä. Neuvostotavaraa korjattiin ja uudistettiin moneen kertaan tai sen materiaalista tehtiin uusia hyödykkeitä, mutta myyntiin se meni harvoin. Neuvostovaltio piti yllä tätä järjestelmää monimutkaisen kulutustavarapalvelujärjestelmänsä avulla.⁴⁷

Myöhäissosialismin aikana länsimainen kultuskulttuuri muutti kuitenkin vähitellen materiaalien hyödykkeiden statusta neuvostoyhteiskunnassa. Tyypillistä oli, että Neuvostoliiton pimeillä markkinoilla myytiin pääasiassa länsimaista tuontitavaraa vaatteista audiovisuaalisiin laitteisiin. Toinen lahjakas neuvostokirjailija Sergei Dovlatov, mustan pörssin kauppias 1960- ja 1970-luvun vaihteessa, kuvasi suomalaisten vaatteiden pimeää kauppaa Leningradissa novellissaan ”Suomalaiset nailonsukat”.⁴⁸ Kuten satiirikko Zoštšenko useita vuosikymmeniä aikaisemmin, myös ironikko Dovlatov osoitti, kuinka tavaran asema neuvostokulttuurissa muuttui mutta tällä kertaa länsimaiden vähittäisen vaikutuksen johdosta. Ulkomaisten tavaroiden (neuvostolangilla *fartsovka*) markkinoista tuli se elämänpiiri, jossa aineelliset hyödykkeet saivat takaisin rahallisen arvonsa.⁴⁹

Viimeisille neuvostoajan sukupolville kasvava tietämys kulutustavaramarkkinoiden rahalliseen arvoon perustuvasta luonteesta merkitsi sosialistisen todellisuuden hylkäämistä, jossa tavaramalla oli ollut vain käyttöarvo. 1980-luvun lopulla tämä aiheutti jopa sukupolvikonfliktin

”vanhempien”, jotka hyväksyivät Neuvostoliiton tavarakulttuurin, ja ”lasten” välillä, jotka hylkäsivät sen kategorisesti; tästä tuli toistuva teema Neuvostoliiton loppuaikoina.⁵⁰

Prosessi, jossa Neuvostoliitto vähitellen omaksui länsimaisen kulutuskulttuurin, on parhaiten käsitteellistettävissä Michel de Certeau’n arjen käytäntöjen teorian avulla. Michel de Certeau, ranskalainen filosofi, historiantutkija ja sosiologi, kirjoitti teoksessaan *L’invention du quotidien*, että ihmisten päivittäiset toiminnot (sisällyttäen kuluttamisen) toimivat (usein tahattoman ja tavallisesti alitajuisen) vastarinnan mekanismina ideologioita, normeja, arvoja ja muita poliittisia ja kulttuurisia rakenteita vastaan, joiden noudattamiseen ja alaisuuteen valta pakottaa kansalaisen.⁵¹ Hän korosti erityisesti sitä, että niissä yhteiskunnissa, joihin nämä rakenteet on luotu osaksi tai kokonaan pakolla ilman virallisesti vahvistettua mahdollisuutta muutokseen, arjen käytännöt murentavat ja syövyttävät vaikiintunutta sosiaalista järjestystä.⁵² Länsimaisen kulutustavaroitten hankkiminen oli neuvos-

45. Sergei Kurotškinin haastattelu.

46. Igor Kopytoff (1986) ”The cultural biography of things. Commoditization as process,” Arjun Appadurai (toim.), *The Social Life of Things. Commodities in cultural perspective*, Cambridge: Cambridge University Press, 64–91.

47. Ilija Utekhin ”Osobennosti neuklonnogo rosta v usloviakh zrelosti,” *Neprikosnovennyi zapas*, 4 (2007), 89–100.

48. Julkaistu: Sergey Dovlatov (1990) *The Suitcase* (NY: Grove Weidenfeld).

49. Lisätietoa Neuvostoliiton läntisten kulutustavaroitten pimeistä markkinoista: P. Romanov, M. Suvorova, ”Chistaia fartsa. Sotsialnyi opyt vzaimodeistviiia sovetskogo gosudarstva i spekuliantov,” Olimpijeva L., Pachenkova O. (toim.), *Neformalnaia ekonomika v postsovetkom prostranstve. Problemy issledovaniia i regulirovaniia* (St. Petersburg: TsNSI, 2003), 148–164; P. Romanov, Iarskaia-Smirnova Ye., ”Fartsa. Podpolie sovetskogo obshchestva potrebleniia,” *Neprikosnovennyi zapas*, 5 (2005), 62–68.

50. Ks. myös myöhäisneuvostolainen mestariteos *Kriminalnyi talant* (1988), jossa tämä sukupolvikonflikti on tärkeä sivujuoni.

51. Michel de Certeau (1984) *The Practice of Everyday Life*, University of California Press.

52. de Certeau (1984) 130.

toyhteiskunnassa yksi neuvostoideologian vastaisia tiedostamattomia vastarinnan muotoja. Toinen oli laittomien tunteiden tuonti – puhtaiden ja hyvin valaistujen kauppojen ja kohteliaan ja asiakaskeskeisen palvelun ihailu kaupunkimatkoilla Euroopassa oli varmasti sellainen tunne, jota neuvostojohto ei toivonut tuotavan rajan yli. Kuitenkin lähes kaikki turistit palasivat Neuvostoliittoon tuntien näitä tunteita.⁵³ Tässä suhteessa neuvostoturismi ulkomaille merkitsi muiden arkikäytäntöjen ohella voimakasta reaktiota neuvostoprojektiin, eikä vain sen näkyvimpään muotoon, ideologiaan, vaan myös siihen, mitä Michel Foucault nimitti ”vallan mikrofysiikaksi” – hajaannutettuun, kaikkialla läsnäolevaan ja näkymättömään, epistemologiseen tai asiantuntijuuteen liittyvään kielelliseen vallankäyttöön.⁵⁴

Neuvostoturismi Suomeen kaupallistui 1970- ja 1980-luvun vaihteessa, mikä oli osa tätä kehitystä. Aluksi se edisti sosiokulttuuristen muutosten laajuutta ja syvyyttä, jotka aiheutuivat vaittomaisesta ja ehdottomasta vastarinnasta suurta neuvostokertomusta kohtaan. Neuvostoliiton pimeät markkinat olivat keskittyneet enimmäkseen suuriin kaupunkeihin ja satamakaupunkeihin, ulkomaanmatkoja oli saatavilla, joskin vähäisessä määrin, myös Neuvostoliiton syrjäseuduilla, ja yksityinen tiedonvaihto teki tehtävänsä ja levitti sanaa eteenpäin. Tämän seurauksena ihmiset saivat suoraa tai epäsuoraa tietoa ulkomaiden todellisista olosuhteista, enimmäkseen itäblokin maihin tehtyjen matkojen välityksellä, mutta myös turismi länsimaihin oli tärkeää. Suorat ja myös epäsuorat kohtaamiset läntisen kultuskulttuurin kanssa olivat tärkeitä, koska ne loivat neuvostoyhteiskunnassa kysyntää samantyyppiselle kuluttajakeskeiselle taloudelle.

Muiden tekijöiden ohella turismi konstruoi uutta todellisuutta, jossa kommunistinen ideologia vaikutti oudolta ja irrelevantilta. Sosialistisen elämäntavan mainokseksi tarkoitettu neuvostoturismi osoittautui Hruštšovin kaudella hengeksi, jonka neuvostojohto päästi ulos pullostasta mutta jota se oli kykenemätön kontrolloi-

maan. Kun neuvostoturistien määrä rautaesiripun yli kasvoi, lisääntyi myös tietämys siitä tosiasista, että länsimainen kulutuskulttuuri oli ylivoimainen Neuvostoliittoon verrattuna. Tämä tietoisuus yhdessä muiden läntisen kulutuskulttuurin vaikutusten kanssa tuotti yhteisöllistä tietoa, joka kyseenalaisti kommunistien suuren kertomuksen sosialismin ylemmyydestä kapitalismiin nähden – tässä tapauksessa arjen tasolla.

Näin ne läntiset poliittiset analyytikot, jotka kylmän sodan aikana tulkitsivat Neuvostoliiton ja Suomen välisen suhteen määräytyvän vain Neuvostoliitosta käsin ja suomalaisten olevan passiivinen painostuksen kohde (ns. suomettumiskiista),⁵⁵ eivät huomanneet vähittäistä mutta syvällistä vaikutusta päinvastaiseen suuntaan. Ainakin Neuvostoliiton luoteisalueilla ja erityisesti Neuvosto-Karjalassa Suomen läheisyys oli tärkeä tekijä uuden yhteiskunnallisen todellisuuden tuottamisessa.

Tämä heijastui erityisesti niiden yhteiskunnallisten mekanismien lopullisena esiintulona, jotka käyttivät hyväkseen turistimatkojen avaa-

53. Amerikkalainen sovjetologi John Bushell esitti, että Neuvostoliiton 1960- ja 1970-luvulla nopeasti kasvaneen ulkomaan turismin johdosta neuvostoyhteiskunnassa tuli näkyviin uusi ilmiö, yhteiskunnallinen pessimismi. Hän uskoi, että vertailu länsimaiden ja jopa Itä-Euroopan parempiin elinoloihin tuhosi sosialistisen projektin uskotavuuden neuvostokansalaisten keskuudessa. Ks. John Bushnell (1980) "The 'New Soviet Man' Turns Pessimistic," Stephen Cohen, Alexander Rabinowitch, Robert Sharlet (toim.) *The Soviet Union Since Stalin*, Bloomington: Indiana University Press, 179–199. Tämä prosessi oli kuitenkin paljon monitahoisempi, ja siihen liittyi useampia tekijöitä, mutta turismi oli toki yksi niistä.

54. Claire Colebrook (2002) "Certeau and Foucault. Tactics and Strategic Essentialism," *The South Atlantic Quarterly*, 100, 543–574.

55. Ks. esim.: Siegfried Löffler (1972) "Finnlandisierung aktuell. Zweifel an Finnlands Neutralität," *Die politische Meinung*, 144, September/Oktober, 73–75; Walter Laqueur (1977) "Europe. The Specter of Finlandization," *Commentary*, 64: 37–41; R. M. Wharton (1978) "Finlandization – Neutering of a Nation," *Human Events*, 38:15 (Apr. 15), 296–308.

mia mahdollisuuksia. Tämänkaltaiset vaikeasti hahmotettavat yhteiskunnallis-kulttuuriset muutokset merkitsivät haastetta, josta neuvostojohto ei selviytynyt propagandan avulla. Muiden tekijöiden ohella ne aiheuttivat kasvavaa

tyytymättömyyttä vallanpitäjiin ja saivat kansan tukemaan uudistuksia 1980-luvun lopulla ja 1990-luvun alussa, mikä johti sosialistisen taloudellisen ja poliittisen järjestelmän romahdukseen.

Ruflan seteli vuodelta 1961.